

Жан-Жак Руссо: «Цікавий божевільний»

Протягом останніх двох сотень років вплив інтелектуалів неухильно зростає. Піднесення ролі світського інтелектуала фактично стало головним чинником у формуванні сучасного світу. З погляду тривалої історичної перспективи це доволі нове явище. Слід визнати, що у своїх попередніх втіленнях (священнослужителях, переписувачах книг і провидцях) інтелектуали від самого початку претендували на керівництво суспільством. Та, позаяк вони були хранителями ієратичних культур, чи то примітивних, чи хитромудрих, їхні моральні та ідеологічні інновації обмежувалися канонами зовнішніх авторитетів та спадковими традиціями. Вони не були і не могли бути вільними духом людьми, мати сміливі погляди.

З ослабленням клерикальної влади у XVIII столітті з'явився новий вид наставників, що заповнив вакуум і завоював прихильність суспільства. Світський інтелектуал міг бути дійстом, скептиком чи атеїстом. Але так само, як єпископ чи священник, був

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

готовий розповідати людям, як вести справи. Від початку він заявив про своє ревне служіння людству і євангельський обов'язок своїм вченням сприяти їхньому прогресу. Підхід інтелектуала до цього завдання був набагато радикальнішим, ніж у його духовних попередників. Він не почувався зобов'язаним дотримуватися догматів віри. Колективний розум минулого, спадкові звичаї, перевірений часом досвід предків — він міг як вибірково дотримуватись чогось із цього переліку, так і повністю відкинути все на власний розсуд. Уперше в історії людства з'явилися і набиралися впевненості та зухвалості люди, які стверджували, ніби вони можуть визначити вади суспільства й виправити їх за допомогою лише власного розуму, без сторонньої допомоги. Понад те, вони начебто можуть розробити формули, завдяки яким можна покращити не тільки структуру суспільства, а й основні звички людського роду. На відміну від своїх попередників, вони не були слугами Божими чи їхніми тлумачами, вони замінили богів. Їхнім героєм був Прометей, який викрав небесний вогонь і приніс його на землю людям.

Однією з найвиразніших рис, притаманних новим світським інтелектуалам, було те, з якою насолодою вони піддавали критичному аналізу релігію та її поборників. До якої міри вони позитивно вплинули або завдали шкоди людству, ці величні релігійні системи? Наскільки ці священники і пастори дотримувалися своїх заповідей доброчесності і правдивості, милосердя і великодушності? Вердикт, винесений церквам та духовенству, був суворим. Наразі, після двох століть, протягом яких вплив релігії невпинно знижувався, а роль світських інтелектуалів у формуванні наших поглядів та інституцій постійно зростала, настав час вивчити *їхні* мемуари, як громадські, так і особисті. Зокрема, я хочу зосередитись на тому, яке моральне та експертне право вони мали радити людству, як розпоряджатися своїм життям. Як вони владнали власне життя?

На яких моральних засадах ґрунтувалося їхнє ставлення до родини, друзів та колег? Чи були вони праведними у сексуальних стосунках та фінансових операціях? Чи говорили і писали вони правду? І як їхні власні системи поведінки витримали випробування часом і практикою?

Розслідування починається з Жана-Жака Руссо (1712—1778), першого із сучасних інтелектуалів, їхнього архетипу, який був багато в чому найвпливовіший з усіх. Процес руйнування вівтарів і зведення на престол інтелекту розпочався раніше, це робили старші за нього люди, такі як Вольтер. Проте Руссо першим поєднав усі характерні риси сучасного Прометея: утвердження свого права відкинути наявний лад у всіх його аспектах; упевненість у своїй спроможності перебудувати цей лад від самого низу згідно з принципами власної розробки; переконання, що цього можна досягти політичними методами; і, не останньою чергою, визнання, що інстинкт, інтуїція та імпульс відіграють значну роль у поведінці людей. Руссо вважав, що має особливу любов до людей і обдарований надзвичайними талантами та знаннями, щоб примножити людські блага. Викликає подив та кількість сучасників та нащадків, що мали його саме за того, за кого він себе видавав.

Як у довгостроковій, так і в короткостроковій перспективі вплив Руссо був колосальним. А наступна генерація по смерті Руссо сприймала його як легенду. Він помер за десять років до Французької революції 1789 року, але багато сучасників уважали, що в цій події є його заслуга, а відтак він відповідальний за руйнування *старого режиму* в Європі. Цю думку поділяли і Людовік XVI, і Наполеон. Едмунд Берк казав про революційну верхівку так: «Між їхніми лідерами точиться чимала суперечка з приводу того, хто з них найбільше схожий на Руссо... Він для них — зразок досконалості». Як висловлювався сам Робесп'єр: «Руссо — це той чоловік, який завдяки благородству

душі й величі характеру показав себе гідним ролі вчителя людства». Під час революції Національний конвент проголошував за перенесення праху Руссо до Пантеона. На церемонії голова зібрання заявив: «Саме завдяки Руссо відбулися ці благодотворні нововведення, що змінили нашу мораль, традиції, закони, почуття і звички»¹.

Проте Руссо змінив деякі фундаментальні уявлення цивілізованої людини і перелаштував людські знання на значно глибшому рівні та на значно довший період. Діапазон впливу філософа є надзвичайно широким, але можна визначити п'ять його основних напрямків.

По-перше, усі наші сучасні ідеї щодо освіти тією чи тією мірою зачепила доктрина Руссо, особливо його роман-трактат «Еміль, або про виховання» (1762) («*Émile, ou De l'éducation*»). Філософ популяризував і певним чином сам створив культ природи з жагою відкритого простору, прагненням свіжості, спонтанності, усього живильного і натурального. Він запровадив критику міської вишуканості. Визначив і затаврував штучний характер цивілізації. Започаткував традицію холодних ванн, систематичних фізичних вправ, занять спортом (з метою гартування характеру) та життя в літніх будиночках за містом².

По-друге, і це пов'язано з його переосмисленням ролі природи, Руссо виступав за недовіру до прогресивних, поступових удосконалень, зумовлених повільним перебігом матеріалістичної культури; у цьому сенсі він відкидав Просвітництво, частиною якого був сам, і шукав значно радикальніших рішень³. Він підкреслював, що інтелект сам собою має вкрай обмежене застосування у виправленні суспільства. Однак це не означає, що людського розуму недостатньо для здійснення потрібних змін, адже він має приховані незаймані ресурси піднесеної проникливості та інтуїції, які можуть пересилити вихолощування диктатом інтелекту⁴.

Розвиваючи цю думку, Руссо написав автобіографічну книгу «Сповідь» («*Confessions*»), яку закінчив у 1770 році, хоча вона не публікувалася за його життя. Цей третій процес став початком як романтизму, так і сучасної інтроспективної літератури, бо привів до відкриття особистості, головного досягнення Ренесансу, подальшого гігантського етапу, через занурення у власний внутрішній світ і винесення його на загальний огляд. Уперше читачам показали внутрішній бік серця, хоча — і це теж мало характеризувати сучасну літературу — бачення було оманливим, серце, як виявляється, створює хибне уявлення: ззовні ніби щире, зсередини — підступне.

Четверта концепція, яку популяризував Руссо, була у певному сенсі найпоширенішою. Коли суспільство еволюціонує від примітивного стану природи до міської вишуканості, як він стверджував, це згубно впливає на людину: її природний егоїзм, який філософ називає «*amour de soi*», перетворюється на значно більш згубний інстинкт, «*amour-propre*» (власну гідність), що поєднує в собі марнославство і самооцінку, яка для кожної людини залежить від оцінки інших, а відтак вона прагне вразити їх своїми грошима, впливом, мізками чи моральною зверхністю. Природний егоїзм людини стає схильним до суперництва та корисливим, і тому вона починає цуратися не лише інших людей, у яких бачить своїх конкурентів, а не товаришів, але й самої себе⁵. Відчуження викликає в людини психологічний розлад, що характеризується трагічною розбіжністю між її образом та справжньою сутністю.

Руссо вбачав зло в конкуренції, яка, на його думку, вбиває в людях вроджений дух товариства і загострює в них усі найбільш негативні риси, зокрема прагнення експлуатувати інших; це переросло в його ставлення до приватної власності як до джерела соціальної злочинності. Його п'ята інновація тоді, у переддень промислової революції, полягала в розробці елементів

критики капіталізму, як у передмові до його п'єси «Нарцис» («*Narcisse ou l'Amant de lui-même*»), так і в його есе «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» («*Discours sur l'inégalité*»), через визначення власності та конкуренції як першопричин відчуженості⁶. То було джерело ідей, до якого Маркс та інші повсякчас зверталися, як і до пов'язаної ідеї Руссо про культурну еволюцію. Для нього «природне» означало «первинне», або те, що стосується періоду до розвитку культури. Культура приносить проблеми, адже саме асоціація людини з іншими викликає в неї злісні наміри, як Руссо говорить у романі «Еміль»: «Дихання людини згубне для її ближніх». Отже, культурне середовище, у якому живе людина, — рукотворний конструкт, що сам еволюціонує, диктує поведінку людини; і цю поведінку можна поліпшити, щоб вона, по суті, стала цілком іншою, змінивши культуру й конкурентні сили, які її формують, тобто за допомогою соціальної інженерії.

Ці ідеї настільки вичерпні, що практично самостійно становлять енциклопедію сучасної думки. Правда, не всі вони були оригінальними для Руссо. Його літературні вподобання були різноманітними: Рене Декарт, Франсуа Рабле, Блез Паскаль, Готтфрід Вільгельм Ляйбніц, П'єр Бейль, Бернар де Фонтенель, П'єр Корнель, Франческо Петрарка, Торквато Тассо, і, зокрема, його надихали Джон Лок та Мішель де Монтень. Жермена де Сталь не сумнівалася, що Руссо має «найбездоганніші здібності, які колись були даровані людині», і заявила: «Він нічого не створив». «Але, — додала вона, — він усіх запалив натхненням». У такій простій, безпосередній, потужній, дійсно пристрасній манері писав Руссо, і це робило його погляди такими свіжими й виразними, що вони шокували одкровенням і чоловіків, і жінок.

Хто ж був той розпорядник неабиякої сили морального переконання та інтелекту і яким чином він зміг отримати її? Рус-

со був швейцарцем, народився у Женеві 1712 року й виховувався у родині кальвініста. Його батько, Ісаак, працював годинниковим майстром, але не процвітав у своєму ремеслі, бо був бешкетником і часто влазив у вуличні бійки та заворушення. Мати, Сюзанна Бернар, походила із заможної родини, але померла після пологової лихоманки незабаром після народження Руссо. Його батьки не належали до вузького кола сімей, які утворювали керівну верхівку в Женеві і складали Раду двохсот і Внутрішню Раду двадцяти п'яти. Але вони мали повне право голосу та привілеї, тож Руссо завжди дуже серйозно сприймав свій високий статус. Це зробило його природним консерватором за інтересами (хоч і не за інтелектуальним переконанням), і через це він усе життя зневажливо ставився до юрби, позбавленої виборчого права. До того ж родина володіла значним капіталом.

У Руссо не було сестер, лише брат, старший від нього на сім років. Сам він був дуже схожий на матір і тому став улюбленцем овдовілого батька. Ставлення Ісаака до нього змінювалося від сльозливої душевності до жахливого насильства, і навіть улюбленець Жан-Жак засуджував той спосіб виховання, пізніше скаржачись у романі «Еміль»: «Амбіції, жадібність, свавілля й оманлива далекозорість батьків, їхня недбалість і огидна байдужість у сто разів шкідливіші для дітей, ніж безтурботна ніжність матерів». Проте головною жертвою батькової жорстокості став старший брат. У 1718 році його відправили до виправної школи для неповнолітніх правопорушників, за клопотанням батька, на тій підставі, що він безнадійно зіпсований; 1723 року він утік звідти, і його ніколи більше не бачили. Відтак Руссо був фактично єдиною дитиною в обставинах, у яких опинялися багато інших сучасних інтелектуальних лідерів. Але, хоч певним чином йому давали волю, у нього виникло почуття обездоленості, пов'язане з дитинством, а також чи не найхарактерніша особиста якість — жаль до самого себе⁷.

Смерть швидко позбавила його як батька, так і прийомної матері. Він був учнем у майстра-гравірувальника, але йому не подобалося це ремесло. Тому 1728-го, у п'ятнадцять років, він втік і прийняв католицьку віру, щоб здобути захист такої собі мадам Франсуази-Луїзи де Варен, яка жила в Аннесі. Подробиці ранньої кар'єри Руссо, що зафіксовані в його автобіографії «Сповідь», — недостовірні. Але його власні листи та величезні ресурси колосальної «індустрії» Руссо були використані для встановлення істотних фактів⁸. Мадам де Варен жила на кошти французької королівської пенсії і, здається, була агенткою як французького уряду, так і Римсько-Католицької церкви. Руссо жив із нею і за її рахунок добрих чотирнадцять років, у 1728—1742 роках. Деякий час він був її коханцем, були й періоди, коли чоловік ішов від неї. Допоки Руссо не виповнилось тридцять років, життя не складалося вдало, і він був залежним від інших людей, особливо жінок. Він перепробував багато різних занять: був гравірувальником, лакеєм, семінаристом, музикантом, державним службовцем, фермером, гувернером, касиром, переписувачем нот, письменником і особистим секретарем. У 1743 році йому було надано посаду секретаря французького посла у Венеції, графа де Монтегю. Це тривало одинадцять місяців і закінчилося тим, що майбутнього філософа звільнили і він утік, щоб уникнути арешту Венеціанським сенатом. Монтегю заявив (і саме його словам, а не власній версії Руссо слід надати перевагу), що його секретар був приречений на бідність, враховуючи його «підлий характер» і «нечувану нахабність», що є результатом «божевілля» і «високої думки» про себе⁹.

За кілька років Руссо відкрив у собі дар письменника. Він майстерно володів словом. Особливо це проявлялося, коли йому треба було навести аргументи на свою користь у листах, не особливо скрупульозних до фактів; утім, він міг би стати блискучим адвокатом. (Однією з причин, чому Монтегю, лю-

дина військова, так незлюбив свого секретаря, була звичка Руссо демонстративно позіхати, пишучи під диктовку, або навіть прогулюватись до вікна, коли посол обдумував, як краще сформулювати думку). У 1745 році Руссо зустрів молоду пралю Терезу Левассер, на десять років за нього молодшу, яка погодилася стати його постійною коханкою. Це надало певної стабільності його бродяжому життю. Тим часом він познайомився і потоваришував з Дені Дідро, провідним діячем епохи Просвітництва, а пізніше головним редактором французької «Енциклопедії». Як і Руссо, Дідро був сином ремісника і став прообразом письменника, що власними силами зробив кар'єру. Він був доброю людиною і невтомним покровителем обдарованих людей, якому Руссо багато чим завдячував. Через нього майбутній філософ познайомився з німецьким літературним критиком і дипломатом Фрідріхом Мельхіором Гріммом, добре відомим у суспільстві. Грімм увів його в знаменитий радикальний салон барона д'Ольбаха, якого називали господарем готелю філософії («*le Maître d'Hôtel de la philosophie*»).

Вплив французьких інтелектуалів тоді лише починався і надалі постійно зростав у другій половині століття. Але в 1740-х і 1750-х роках їхня позиція як критиків суспільства була ще хиткою. Держава, коли відчувала для себе загрозу через них, досі могла різко і жорстко реагувати. Пізніше Руссо на весь голос скаржився, що зазнав переслідувань, але насправді йому довелося витерпіти менше, ніж більшості його сучасників. Вольтера публічно побили палицями слуги аристократа, якого він образив, і філософ відсидів майже рік у Бастилії. А ті, хто продавав заборонені книжки, могли отримати десять років на галерах. У липні 1749 року Дідро заарештували і кинули до одиначної камери у фортецю Венсен за публікацію книжки, яка захищає атеїзм. Він пробув там три місяці. Коли Руссо провідував його, по дорозі до Венсена побачив у газеті оголо-

шення Діжонської академії, що запрошувала взяти участь у конкурсі есе на тему: «Чи сприяло відродження наук і мистецтва покращенню моралі».

Цей випадок, що стався 1750 року, став вирішальним моментом у житті Руссо. У пориві натхнення він усвідомив, що має робити. Інші конкурсанти, зрозуміло, будуть поборниками мистецтва і науки. А він доводитиме верховенство природи. Раптово, як пише у своїй книжці «Сповідь», він відчув величезний ентузіазм щодо «істини, свободи і доброчесності». Він каже, що зізнався собі: «Доброчесність, справедливість! Я ридатиму ще більше, істина, доброчесність!». Він додав, що в нього жилет «змок від пролитих сліз», і він навіть не помітив цього. Щодо сліз — цілком вірогідно: Руссо взагалі був тонкосльозим. Та очевидно те, що саме в той момент він вирішив написати цей твір у віршах, який став сутністю його переконань, здобув перемогу завдяки своєму парадоксальному підходу і став відомим майже за одну ніч. Це той випадок, коли людині в тридцять дев'ять років, раніше невдатній і озлобленій, що прагнула визнання та слави, нарешті поталанило влучити в десятку. Есе слабке і сьогодні майже не читане. Як завжди, коли звертаємо увагу на подібну літературну подію, здається незбагненим, чому незначна робота так стрімко завоювала популярність; відомий критик Жуль Леметр назвав цей миттєвий апофеоз Руссо «одним із найпереконливіших доказів людської дурості»¹⁰.

Після публікації свого есе про вплив науки і мистецтва на моральність суспільства Руссо не розбагатів, хоча його книжка і набула поширення, і дістала близько трьохсот друкованих відгуків, кількість насправді проданих примірників була невеликою, і саме книготорговці заробляли на таких творах¹¹. Однак це дало Руссо доступ до багатьох аристократичних будинків і маєтків, двері яких були відкриті для модних інтелектуалів. Щоб заробити на прожиття, Руссо інколи вдавався до копію-

вання музичних творів (він мав прекрасний почерк), але після 1750 року міг завжди покладатися на гостинність аристократів, окрім хіба що тих випадків (а це траплялося нерідко), коли вдавався до запеклої суперечки з господарями. Руссо почав писати професійно. У нього завжди було вдосталь ідей, а коли він узявся до цієї справи, йому писалося легко і вдало. Але вплив його книжок, принамні за його життя і набагато пізніше, дуже різнився¹². Його книжку «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» («*Du contrat social ou Principes du droit politique*»), у якій він головним чином намагався стисло викласти свої зрілі погляди на політичну філософію, розпочату 1752 року, а опубліковану десять років по тому, взагалі практично не читали сучасники і лише один раз перевидали до 1791 року. Обстеження п'ятисот сучасних бібліотек показало, що тільки в одній з них був примірник цієї книжки. Філологиня Джоан Макдональд, яка переглянула 1114 політичних брошур, опублікованих у 1789—1791 роках, знайшла лише дванадцять посилань на цю книгу¹³. «Необхідно розрізняти культ Руссо і вплив його політичних поглядів», — відзначила вона. Культ, що почався з премійованого есе, але продовжував посилюватися, був зосереджений навколо двох творів. Першим був роман у листах «Юлія, або Нова Елоїза» («*Julie ou la Nouvelle Héloïse*»), створений за зразком роману Семюела Річардсона «Клариса, або історія юної леді» («*Clarissa, or, the History of a Young Lady*»). Історія захоплення, спокуси, каяття і покарання молодій жінки, написана надзвичайно майстерно, приваблювала як хтиву цікавість читачів, зокрема жінок — а особливо жінок середнього класу, що швидко розростався, — так і їхнє почуття моралі. Текст часто аж надто відвертий, як на той час, але висновок дуже пристойний. Архієпископ Паризький звинуватив книжку в тому, що вона «лукаво поширює отруту хтивості, водночас ніби забороняючи її», але це тільки сприяло

збільшенню продажів, як і хитромудра передмова Руссо, у якій він стверджував, що дівчина, яка прочитає бодай одну сторінку, — це втрачена душа, додаючи, однак, що «цнотливі дівчата не читають любовних історій». Насправді, і скромні дівчата, і поважні заміжні жінки читали цю книжку та цитували з неї на своє виправдання високоморальні висновки. Коротше кажучи, це був справжній бестселер, хоча більшість придбаних примірників були піратськими копіями.

Культ Руссо почав активно проявлятися 1762 року у зв'язку з публікацією роману «Еміль», у якому він висловив безліч ідей стосовно природи і взаємодії людини з нею, що так і не стали насущними в епоху Романтизму. Ця книжка теж була геніально створена так, щоб гарантовано отримати якнайбільшу кількість читачів. Але де в чому Руссо був на свою голову аж надто розумним. Коли він показував, що є межі інтелекту, і передбачав місце для релігії в душах людей, це сприяло зростанню його привабливості як пророка істини і доброчесності. Відтак він ввів до роману «Еміль» розділ, присвячений питанню віри (*Profession of Faith*), у якій звинуватив своїх побратимів по інтелекту епохи Просвітництва, особливо атеїстів та просто деїстів, у тому, що вони зарозумілі і категоричні, «стверджують, незважаючи на свій так званий скептицизм, ніби знають усе» і не переймаються тим, якої шкоди завдають порядним чоловікам і жінкам, підриваючи віру: «Вони знищують і зневажають усе, що люди шанують, викрадають у страждання віху, яку вони отримують від релігії, і позбавляють єдиної сили, яка стримує пристрасті багатих і впливових». Тема була безпрограшна, але, щоб її урівноважити, Руссо вважав за необхідне покритикувати також і створену церкву, особливо її культ чудотворців та потурання забобонам. Це було вкрай нерозважливо, особливо враховуючи те, що Руссо ризикнув підписати свою роботу, щоб завадити книжковим піратам. Він уже мав підозрілий вигляд

в очах французьких церковників як подвійний відступник: перейшовши в католицизм, він пізніше повернувся до кальвінізму, щоб відновити громадянство. А тепер паризький парламент, у якому переважали янсєністи, представники єретичної течії католицизму, маючи серйозні заперечення проти антикатолицьких настроїв у романі «Еміль», розпорядився спалити книжку перед Палацом правосуддя і видав ордер на арешт Руссо. Його врятувало своєчасне попередження високопоставлених друзів. Після цього письменник кілька років переховувався від правосуддя. Через кальвіністів, які також виступали проти книги «Еміль» навіть за межами католицької території, він був змушений змінювати своє місце проживання з одного міста на інше. Але Руссо ніколи не залишався без впливових покровителів у Великій Британії (де він провів п'ятнадцять місяців у 1766—1767 роках) та у Франції (де жив із 1767 року). Протягом останнього десятиліття держава втратила до нього інтерес, а його головними ворогами стали колеги-інтелектуали, зокрема Вольтер. Щоб відповісти їм, Руссо написав автобіографічну книгу «Сповідь», яку закінчив у Парижі, де остаточно оселився 1770 року. Він не наважувався публікувати її, але зміст був широко відомим завдяки тому, що Руссо сам влаштовував публічні читання в модних будинках. На момент смерті 1778 року його репутація була на порозі нового підйому, який довершився, коли революціонери прийшли до влади.

Руссо, отже, досяг значного успіху навіть за життя. Як на сучасний неупереджений погляд, він не мав на що скаржитись із цього приводу. Проте Руссо був чи не найбільшим скиглієм в історії літератури. Він твердив, що його життя сповнене страждань і переслідувань. Чоловік так часто і гірко нарікає на свою долю, що доводиться вірити йому. Та в одному Руссо був абсолютно впевненим: він мав хронічні проблеми зі здоров'ям, був «нещасним бідолахою, що змучений хворобами,... який

кожного Божого дня бореться за життя між болем і смертю». Він «тридцять років просто не в змозі був заснути». «Природа, — відзначав він, — яка створила мене для страждань, наділила мене організмом, невразливим до болю, щоб моя енергія не вичерпувалася і я завжди відчував ту саму життєву силу»¹⁴. Він завжди мав проблеми з пенісом. У листі до свого друга доктора Троншена, написаного 1755 року, він посилається на «вроджену ваду» свого статевого органа. Його біограф Лестер Крокер, після ретельного аналізу, пише: «Я переконаний, що Жан-Жак страждав на вроджену гіпоспадію, деформацію статевого органа, коли отвір сечовипускального каналу відкривається на вентральній поверхні члена»¹⁵. У дорослому житті це переросло у звуження каналу (стриктуру уретри), що вимагало болючої процедури використання катетера, а це посилювало проблему як із психологічного, так і з фізичного боку. Руссо постійно відчував, що йому треба до вбиральні, і це викликало труднощі, коли він жив у вищому суспільстві: «Я досі здригаюся, згадуючи, як я, — писав він, — у товаристві жінок, змушений чекати, поки скінчиться якась мила розмова... Коли я нарешті знаходжу добре освітлені сходи, з'являються інші жінки, які затримують мене, а потім двір, де повно карет, що проїжджають повз і ось-ось розчавлять мене, служниць, що витріщаються на мене, лакеїв, які вишикувались обабіч стін і сміються з мене. Я не знаходжу жодної стіни чи бодай якогось маленького закутка, який згодився б для моєї потреби. Одне слово — мені залишається тільки справити потребу привселюдно і на якусь шляхетну ніжку у білій панчосі»¹⁶.

Цей уривок, сповнений жалю до себе, як і багато інших фактів, свідчить, що здоров'я Руссо не було таким поганим, як він це виставляв. Часом, коли це було йому на користь у дискусії, він підкреслював своє добре здоров'я. Безсоння було почасти фантазією, адже є свідчення різних людей про його хропіння.